

HVG. 2013. március 8.

Spiró György:

Gorkij, az utcanév

Függetlenségét zárójelbe tevő állásfoglalást adott közre a minap a Magyar Tudományos Akadémia. Egy „törvényben biztosított felhatalmazás alapján” lajstromba vette a közterület és közintézmény elnevezésére nem használható neveket és fogalmakat. „A szovjet önkényuralmi rendszer fenntartásában” elmarasztalt Makszim Gorkijról írt Spiró-esszé egyben a fortélyosan formálódó önkényuralom természetrajza is.

Makszim Gorkij nem lehet utcanév Magyarországon. Való igaz: az 1905-ös forradalom után ő pénzelte az emigráns Lenint és frakcióját a világsikerű Éjjeli menedékhely horribilis jövedelméből. Egy Gelfand nevű úr, az orosz és a német szociáldemokrata párt tagja, aki a mozgalomban a Parvus elvtárs nevet nyerte, Gorkij irodalmi ügynökeként húsz százalék ellenében a bolsevikoknak utalta a további jogdíj háromnegyedét, így csak egynegyed jutott a szerzőnek. Aztán Parvus a rábízott pénzzel lelépett, utazgatott Olaszországban Rosa Luxemburggal, és a német titkosszolgálat tisztjeként görög fegyvergyáros lett belőle, az alaptőkét a Gorkijtól lopott milliók adták. A milliárdos Parvus hozta össze a németek és a bolsevikok titkos megállapodását 1916-ban, 1917 elején személyesen is ott volt abban a lezárt vagonban, amely Németországon átvágtatva a legszűkebb bolsevik vezetést szállította Oroszországba, és a különbékét megkötötték. Parvusnak a nevezetes wannsee-i kastély csak egy volt a birtokai közül. Gorkij 1924-ben, amikor ismét emigrációba kényszerült, megpróbálta visszaperelni a pénzét, Parvus végül vállalta, hogy kamatok nélkül több év alatt kifizeti, de belehalt az evésbe és ivásba, és a vagonát az örökösök pereskedése miatt zárolták.

Támogatta tehát Gorkij a bolsevikokat, és az Anya című lapos irányregényt is megírta a cárizmus ellen. Leninnel szemben már a világháború előtt gyakran nyilvánította ki különvéleményét, oktatási és ideológiai ügyekben mindig a hamarosan kiátkozott, istenkereső Bogdanov mellé állt. 1917 októberétől 1918 közepéig Gorkij volt az egyetlen, aki a bolsevik forradalmat illető súlyos kifogásait a szovjet sajtóban kertelés nélkül, rendszeresen hangoztatta. Közelről ismerte Lenin aljasságát, cinizmusát, embertelenségét, a tömegek manipulálására való eszelős hajlamát, a primitív dogmák iránti vonzalmát, az orosz nép mélységes megvetését. Gorkij látta: nem lehet a proletárforradalmat végigvinni az olyan társadalomban, amelyben a munkásosztály ki sem alakult; nem lehet művelődés és kulturálódás nélkül emberhez méltó világot építeni; a felülről indított bolsevik puccs a babonás, ezer évig jobbagyként tengődő parasztság révén a cárizmus új változatának minden eddiginél kíméletlenebb diktatúráját fogja magával hozni.

Egy hónappal az úgynevezett Nagy Októberi Szocialista Forradalom után írta:

„Mi jót ad a forradalom, hogyan változtatja meg az állatias orosz létet, hoz-e fényt a népelet sötétségébe?”

A forradalom alatt már közel tízezer »önbíráskodás« történt, íme, így ítélik bűnösei fölött a demokrácia: a Sándor piac mellett tolvajt fogtak, a tömeg azonnal megverte, és szavazást tartott, milyen halálnemmel sújtsák, vízbe fojtsák-e vagy lőjék agyon. A vízbe fojtás mellett döntöttek, és a

tolvajt beledobták a jeges vízbe. De az valahogy kiúszott és kivergődött a partra, s ekkor valaki a tömegből odament hozzá, és lelőtte.

A középkor történelmünkben iszonyúan kegyetlen korszak volt, de még akkor is, ha a bíró által halálra ítélt bűnöző leszakadt az akasztófáról – meghagyták az életét.

Hogyan hat a felnövekvő nemzedékre az önbíráskodás? A katonák egy félig agyonvert tolvajt visznek, hogy a Mojkába fojtsák, elborítja a vér, arcát valósággal szétverték, egyik szeme kifolyt. Gyereksereg kíséri: néhány gyerek, ahogy jön vissza a Mojkától, fél lábon ugrálva, vidáman kiabálja:

– Belefulladt, belefulladt!

Lám, ezek a mi gyerekeink, az élet jövője építői. Milyen olcsó lesz számukra az emberélet, pedig az ember – ezt nem szabad elfelejteni! – a természet legszebb és legértékesebb alkotása, a legkiválóbb, ami csak létezik a világon. A háború alatt az ember annyit sem ért, mint egy darabka disznóhús, és jogosan lázadt fel ez ellen, az »imperialistákat« vádolva érte. Most aztán kit okoljunk az emberek mindennapos, vadállati legyilkolásáért?

Egy sor körülmény folytán majdnem megszűnt nálunk a könyvnyomtatás és a könyvkiadás, s közben egymás után semmisülnek meg legértékesebb könyvtáraink. A parasztok nemrégiben kirabolták Hügeykov, Obolenszkij és még sok földbirtokos házáat. Mindent széthordtak, aminek csak értéke volt a szemükben, a könyvtárakat viszont felgyújtották, a zongorákat fejszével széthasogatták, a képeket szétszaggatták. A tudomány és a művészet tárgyai, a kultúra a falu szemében értéktelen; s még abban is kételkedhetünk, van-e értéke a városi tömegek előtt.

A könyv a kultúra legfőbb közvetítője, és annak érdekében, hogy a nép okos, igaz könyveket kapjon a kezébe, a könyvszakma dolgozói hozhatnának némi áldozatot, hiszen leginkább ők érdekeltek abban, hogy megteremtődjék körülöttük az az ideológiai közeg, amely elősegítené eszméik megvalósítását. Tanítóink, a Ragyiscsevek, Csernisevskijek, Marxok, a könyvek szellemi létrehozói szabadságukat, életüket áldozták fel műveikért.

Mivel könnyítik meg most a könyv fizikai előállítói a könyvkiadás fejlődését?

Már közel két hete minden éjjel a tömeg a borospincéket fosztogatja. Leisszák magukat, borosüvegekkel verik be egymás fejét, üvegszilánkokkal vagdossák a kezüket, s akár a disznók, henteregnak a sárban, a vérben.

Ha ezt a becses árut Svédországnak adtuk volna el, aranyat vagy az országnak fontos termékeket: textíliát, orvosságot, gépeket kaptunk volna érte.

A Szmolnijban elég későn kaptak észbe, szigorú büntetéssel fenyegetik a részegeskedőket, de a részegesek nem félnek a fenyegetéstől, és továbbra is pusztítják az árut, amelyet már rég el kellett volna kobozni, az elszegényedett nemzet tulajdonának nyilvánítani, s előnyösen eladni mindenki hasznára. A borpogromok idején úgy lövik halomra az embereket, mint a veszett farkasokat, és fokozatosan beletanulnak embertársuk hidegvérű kiirtásába.

A Pravdában úgy írnak a részegpogromokról, mint a »burszujok provokációról«, ami persze hazugság, afféle »vörös mellébeszélés«, amely csak fokozhatja a vérontást.

Terjed a tolvajlás, egyre több a rablás, az arcátlan elemek ugyanolyan könnyedén igazodnak el a korrupció útvesztőjében, mint azelőtt a cári hatalom hivatalnokai; a Szmolnij körül sötét alakok zsarolják az ijedt kispolgárokat. A »népbiztosok kormányát« képviselő emberek durvasága általános felzúdulást kelt, és jogosan. A hatalomtól megrészegült senkik úgy bánnak az állampolgárral, mint a legyőzött ellenséggel, azaz ugyanúgy, ahogy a cári rendőrség bánt vele. Rákiabálnak, ordítanak vele, mint Konotopban vagy Csuhlomán az őrszemek. Mindez a »proletariátus« és a »szociális forradalom« nevében történik, de valójában nem más, mint az elállatiasodott lét diadala; az ázsiai fékelye már-már teljesen elborít bennünket.” (Novaja Zsizny, 1917. december 7. Gorkij. Időszerűtlen gondolatok // Apokalipszis–1917. Írások az orosz forradalomról. Európa, Bp., 1997.)

Levélben közölte Leninnel 1921-ben: „Az orosz nép szégyenletesen szenved a szovjetek értelmetlen és tehetségtelen rendszere alatt. A kommunistákat le kell verni. Hogy ezek mekkora tolvajok, ha Maga tudná! És micsoda aljas burzsujok lesznek belőlük két-három év múlva!”

Ugyanabban az évben, szintén Leninnek: „Egy idő óta meggyőződtem róla, hogy nálunk ravaszul és ügyesen tevékenykedik valamilyen sötét, láthatatlan gazember keze. A gazemberek mindenütt diadalmaskodnak.”

„Számomra világossá vált, hogy a vörösök ugyanolyan ellenségei a népnek, mint a fehérek. Magam jobban örülnék, ha a fehérek végeznének velem, de a vörösök szintén nem az elvbarátaim” – írta másnak. A leveleit másolták otthon és az emigrációban egyaránt; terjesztésükben a szerző is részt vett. Némelyik a piszkozatával együtt a KGB archívumából került elő.

Sejtette, hogy a Lenin elleni két merénylet titkosszolgálati provokáció. Óvatosabb lett, energiáit a kultúrát és tudományt képviselő legjobbak megmentésére fordította, tekintet nélkül az illetők világnézetére. Kiadókat és tudományos intézeteket alapított, írók és tudósok tucatjait az ő közbenjárása mentette meg az éhhaláltól vagy a kivégzéstől. Borisz Zajcev történész szerint kétszázhetvennyolcan köszönhetik Gorkij közbenjárásának az életüket. Egy Romanov nagyherceget és a feleségét kikönyörögte a Cseka épületéből, nála laktak, majd Nyugatra juttatta őket; a cári családból ők maradtak életben egyedül.

Az első éhínség idején, 1921-ben nemzetközi segélyszervezetet hozott létre, amelynek hála legalább kétmillió ember menekült meg az éhhaláltól (egy norvég történész 10-20 millióra teszi a számot). Ha Gorkij nem ír semmit, akkor is a nagy embermentők között a helye. „Fölösleges handabanda” – nyilatkozta az akcióról a feldühödött Lenin, és a segélyszervezet szovjet-orosz állampolgárságú vezetőit száműzette vagy kivégeztette: inkább dögölgjön éhen néhány millió állampolgár, de külföldiek ne avatkozzanak be. Gorkij kétségbeesve tiltakozott; Lenin elérkezettnek látta az időt, hogy a leghíresebb orosz író a szovjet határokon kívül tudja; évek óta fenyegette, most aztán visszautasíthatatlan ajánlatot tett. Gorkij magával vihette a családját a legjobb barátaival együtt; összegyűjtött műtárgyait és féldrágaköveit is kivihette, ezek eladogatásából élt második emigrációjának vége felé, amikor még azt remélte, hogy soha nem tér vissza a Szovjetunióba.

Berlinben az emigráns orosz írók gyűléte fogadta. Kérvényezte, hogy ismét Olaszországban telepedhessen le. Mussolini megkérdezte a szovjet követet, mit ír mostanában Gorkij. „Az önéletrajzát”, felelte a követ. Mire a szellemes Mussolini: „Aki az önéletrajzát írja, az már nem veszélyes” – és beengedte.

Mussolini nem sejtette, hogy az évtizedek óta súlyosan tüdőbeteg Gorkij, akinek a szakértők szerint legföljebb hónapjai voltak hátra, ezután írja meg a legnagyobb műveit.

Capri szigetére, ahol korábban élt, nem engedték vissza, Gorkij túlságosan jó viszonyt ápolt a halászokkal. A szakszervezeti tag halászok mégis át-áthajókáztak Sorrentóba, ettek-ittak a barátjukkal, és szorgalmas fasisztaként jelentettek róla. Jelentett Gorkijról haza a hűségese titkára is, aki a levelezését és a látogatók fogadását intézte, meg a kedves, szolgálatkész, huncut mosolyú sofőrje; jelentett az imádott menyé, a szépséges Tyimosa, unokáinak édesanyja; jelentettek róla az orvosok, akiket Gorkij halála után Sztálin a 37-es perben kivégeztetett. Velük élő fia, a Cseka tisztje, inkább ivott, mintsem jelentett. Nem jelentett róla a fogadott fia, Zinovij Peskov, a franciává lett tábornok, De Gaulle bizalmasa, a félkarú hős, aki befolyásos nagykövetségként fejezte be életét.

Marija Zakrevszkaja-Benkendorf-Budberg, a nagy szerelem, akinek Gorkij a legnagyobb művét, a Klim Szamgint ajánlotta, a történelem legzseniálisabb spionja lehetett: úgy fest, hogy az angol, a szovjet, a német, az észet és a francia titkosszolgálatnak egyaránt jelentett, de az olasszal is kapcsolatban állhatott, noha, mint a főkémekekről általában, semmiféle anyag nem került elő róla. A sokoldalú és soknyelvű hölgy évekig dolgozott Korda Sándor titkárnőjeként, filmjében is szerepelt, és Gorkijjal párhuzamosan H. G. Wells kissé csapodár élettársa volt Wells haláláig.

Gorkij levelezését már a cári időkben szigorúan cenzúrázták, a szovjet időkben pedig még inkább; ezt tudván is levelek tömegét írta meg naponta. Szovjet, fasiszta és családi béklyókba verve élte a vért hányó, oxigénpalackra szoruló Gorkij a festői Sorrentóban a világhírű író életét. Előbb lett világhírű, mint nagy író; hihetetlen szorgalommal és akarattal dolgozott utolsó évtizedében, akkor tanult meg írni igazán. Szeretett fia alkoholista lett, a motorozás és az autózás kivételével nem érdekelt semmi; a menyét minden kortárs kacérnak mondta; az orvosai kuruzslók voltak, és nagy szakértelemmel élésködtek rajta; a nagy szerelme évente csak néhány hónapot töltött vele, egyébként összevissza vágatott Európában, és hol az Észtségában hagyott gyerekeit látta el pénzzel, hol a különböző titkosszolgálatokat információkkal, hol Wellsnek főzött ebédet Londonban.

Gorkij a második emigrációban írta meg a remekműveit. Az áruló az első egzisztencialista alapmű. Az Artamonovok az egyik legjobb családregeény, amit valaha írtak. A Jegor Bulicsov és a többiek a már megszületésekor kipusztulásra ítélt legélelkepesebb orosz réteg, a bolsevikok által engesztelhetetlenül gyűlölt, népi származású orosz vállalkozó, a kereskedő, a kupec tömör tragédiája. Ekkor kezdte írni a Klim Szamgint, amelyet nem tudott befejezni, de az elkészült kétezer oldal így is a XX. század öt legnagyobb regénye közé tartozik.

Az európai orosz emigráció a szovjet titkosszolgálatokkal mély egyetértésben járatta le Gorkijt a világon mindenütt, és tönkretette mindazokat a kiadókat, amelyek Gorkijt Nyugat-Európában publikálták. A prűd, képmutató Amerikában már az évszázad elején hajszát rendeztek világhírű ifjú vendégük ellen, mert élettársa, a moszkvai Művész Színház neves színésznője, nem volt a törvényes felesége; még a szállodájukból is kiűzték őket a spontánul megszervezett tüntetők; amerikai sikerről szó sem lehetett. A Gelfand-adósság behajtása nem sikerült, az egyre betegebb Gorkij műveit már csak a Szovjetunióban adták ki, igaz, hatalmas példányszámban, viszont nem fizettek, vagy csak nagy késve, könyörgésre; a rendszer lényege a folyamatos megalázás, bárkiről legyen is szó. Veszélyesnek ítélték, hogy Nyugaton él; Sztálin a közvetlen közelében akarta tudni, hogy ellenőrizhesse. A jelek arra vallanak, hogy megfenyegették: ha nem enged a szíves hazahívásnak, kiirtják a családját. Gorkij eleinte csak hónapokra utazott haza, és visszamenekült Olaszországba, ahol a fasiszták zaklatták

egyre szorgosabban, de végül fel kellett adnia a sorrentói bérleményt. A harmincas évek elején visszazárták a Szovjetunióba. Sztálin a saját életéről akart regényt írni vele. Gorkij különleges fortélyok alkalmazásával tért ki a megtiszteltetés elől.

Sokáig szinte semmit sem lehetett tudni utolsó tíz évről azon kívül, hogy a Pravdában és az Izvesztyijában ocsmány cikkeket írt a sztálini elképzelések védelmében, a rabszolgamunkát dicsőítve. Az első szovjet lágerbe, Szolovkiba a GPU-s egyenruhát öltött menyét is elvitte (feljegyezték, hogy feltűnően jól állt neki). Tyimosa a titkosszolgálat akkori főnökének volt a szerelme. Jagoda az udvarlás örvén férközött a Sztálinnal rendszeresen találkoztató földije, Gorkij közelébe, hogy a Gazda szándékairól kifaggassa. Gorkij fiát abban az időben sarkkörön túli expedícióra küldték.

Az 1990 után megnyílt KGB-archívumok tanúsítják, hogy nem volt Gorkijnál ravaszabban színészkedő író a világirodalomban, bármikor el tudta játszani, mennyire meghatják az ünneplések, kiválóan zokogott, hetekig nem esett ki a naivszerepből. Szolovki látogatásakor titkosszolgálat öltöztetett be rabnak, a rabokat pedig máshová szállították; Gorkij aztán a Pravdában dicsőítette a szovjet ember megalkotása terén elért hatalmas eredményeket; valamiképpen mégis elérte, hogy az igazi rabokkal is találkozhasson. Egy nagy teremben állt a falnak fordulva, a raboknak háttal; az arcukat nem láthatta; a hátrtartott markába gyömöszölték be némán a kérvényeket, amelyeket átadott Jagodának. A rabok egy részét szabadon bocsátották, a tábor szadista, korrupt főnökeit kivégezték vagy száműzték, a tábort felszámolták. Pár év múlva persze újabb táborokat nyitottak meg, ez lett a Gulag szigetvilág, de hogy Gorkij megtette, amit megtehetett, azt immár számos forrás tanúsítja.

Nagy írók tucatjai köszönhetik Gorkijnak az életüket, a megélhetésüket, a lakhatásuk megoldását, vagy egyáltalán a felfedezésüket: Bulgakov, Paszternak, Platonov, Leonov, Solohov, Tinyanov, Vszevolod Ivanov... Krimibe illő módon juttatta ki a Szovjetunióban betiltott műveiket Nyugatra, nem rajta múlt, hogy nem jelentették meg őket. A fiatal Iszaak Babellel fél éven át íratott át két rövid írást újra meg újra, amíg a világirodalom legszebb novellái lettek. Kinevezték a Szovjet Írószövetség elnökévé; a tisztség alól nem tudott kibújni; annyit tehetett, hogy az akkor már önkritikára ítél, bukott Buharint felléptette a közgyűlésen. Buharint is abban a perben ítélték aztán halálra, amelyben mindenkit, aki Gorkijt az utolsó években körülvette.

Mezítlábas, hajléktalan fiatalembert ismert meg a népet, úgy, ahogy Gogol és Korolenko kivételével senki. Elsőként írta le a világon, hogy a kommunizmus és a fasizmus között nincs különbség. Harcolt a fasizmus és a nácizmus ellen, tudta, hogy kitör a következő világháború, és azt is tudta, milyen lesz. Utolsó két nyugati interjújában minden borzalmat elmondott a sztálinizmusról, amit jóval később kezdtek csak óvatosan ábrázolni mások; az interjúk megjelenése ellen utólag persze tiltakozott.

A fiát azokban a napokban ölték meg, amikor Kirovot, Sztálin esetleges riválisát, lehetett valami összefüggés. Gorkijt szobafogságra ítélték, mindenkitől elszigetelték, ő pedig dolgozott és haldoklott szorgosan. Ateista volt és istenkereső, hívő lélek, illúziótlan idealista.

Utcákat, iskolákat, hajókat, színházakat neveztek el róla, és egy várost is, Nyizsnyij Novgorodot, ahol gyerekeskedett. Gorkij erélyesen tiltakozott a névadás ellen, tiltakozását a Politikai Bizottság nem vette figyelembe, és hajszolta iskolákba, építkezésekre, gyűlésekre tovább. Ilyen szoros hálóban író még nem vergődött. Ovidius Tomiban, a száműzetésben nyugodtan nosztalgizhatott; néhány kilométerrel és kétezer évvel odébb Gorkijt titkosrendőrök tucatjai zárták be hermetikusan a pazar villájába.

Jártányi ereje sem volt, de ott kellett állnia 1934. május 1-jén és november 7-én a mellvéden Sztálin mellett. A Makszim Gorkij nevű, 63 méter szárnyfeszítvű repülőgép alacsonyan szállva szórta a röpiratokat a Vörös térre. 1935. április végén a gép díszvendégeket szállított, Saint-Exupéryt, Barbusse-t, Kösztlert. Május 2-ára a gép megalkotásában részt vevő negyvenhét embert hívták meg. Nyikolaj Blagin pilóta a vadászgépével a nagy gép körül figurázott, a harmadik halálcsavarnál eltalálta a szárnyát, mindenki meghalt, a tervező Tupoljevet száműzték. „Elpusztult a »Makszim Gorkij«” – írták részvétlevelükben a névadónak a megrendült gyászolók.

Makszim Gorkij elégedett mosollyal venné tudomásul, hogy Magyarországon 2013-ban tilos lett utcát elnevezni róla.

(Megjelent a HVG 2013. május 8. számában)